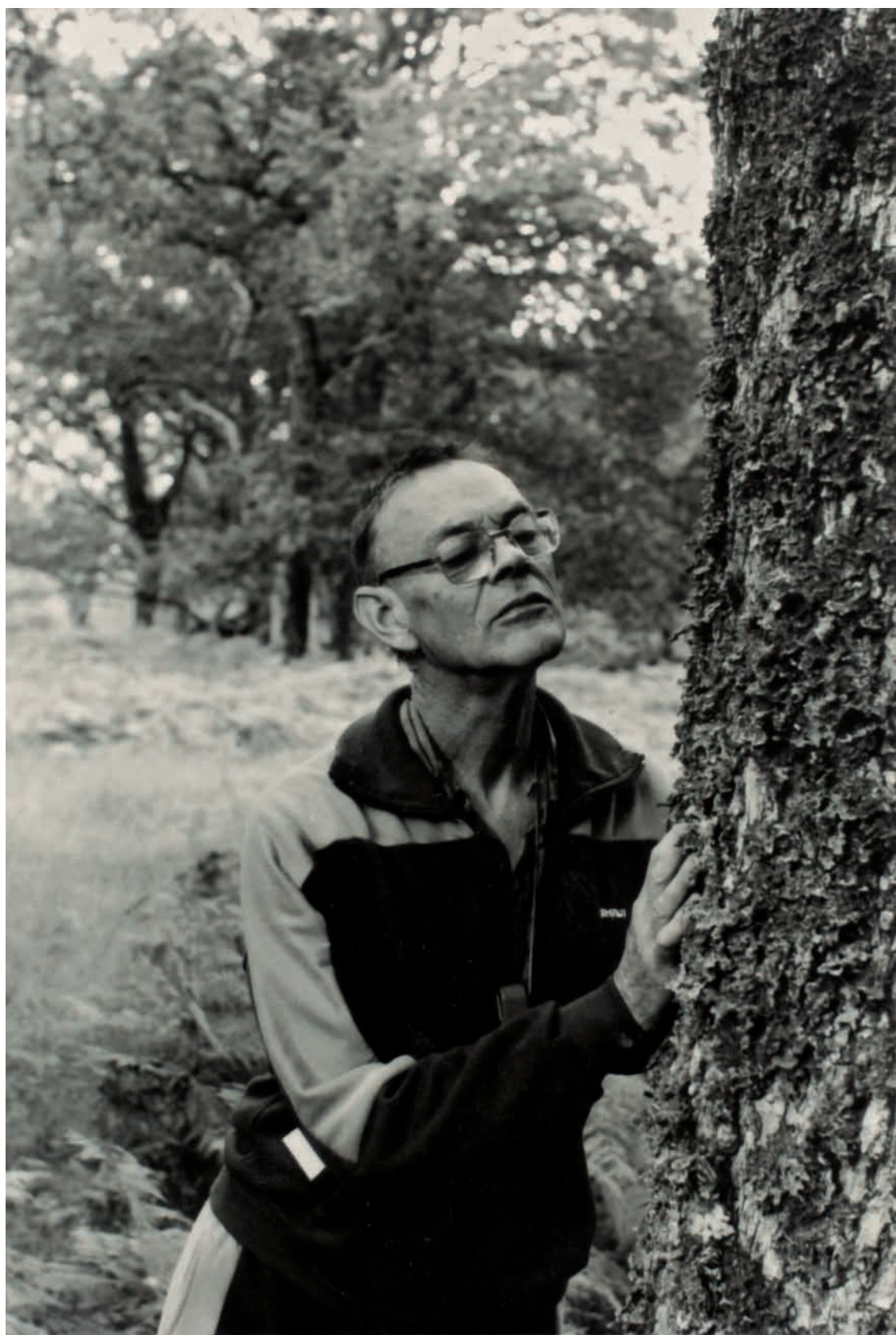

De natuurbeleving van Jean-Jacques Rousseau

Het artikel over de natuurbeleving van de Franse politieke filosoof en botanicus Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) komt uit de nalatenschap van de sociaal-politieke filosoof en sociaal-historicus Ger Harmsen (1922-2005), die met Rousseau ook een passie voor mossen deelde. Het artikel maakt duidelijk dat natuurbeleving zelf een historisch verschijnsel is. Terwijl de natuur in de romantiek gebruikt werd om gevoelens uit te drukken, waren Rousseaus natuurobservaties zakelijk, net als bij Linnaeus. Dankzij Rousseau kwam Malthus tot botaniseren en met zijn aandacht voor de metamorfose van planten ging Goethe als vertegenwoordiger van het opkomende evolutionair denken een stap verder dan Rousseau.

INLEIDING

Bob Reinalda, Radboud Universiteit Nijmegen

Het verband tussen milieuactivisme en sociale geschiedenis is gemakkelijk te leggen, getuige bijvoorbeeld het themanummer van *Brood & Rozen* over milieu en geschiedenis.¹ Dit betreft zowel de klassieke arbeidersbeweging, die zich deels niet, maar op verschillende manieren ook wel om natuur en milieu bekommerde, als de natuurbeschermings- en milieugroepen die, hoewel zij oudere voorlopers hebben, tot de ‘nieuwe sociale bewegingen’ worden gerekend en die natuur en milieu een hoge prioriteit geven in economie en politiek. Doordat de archieven en publicaties van deze groepen en bewegingen bij officiële archiefinstanties worden ondergebracht, wordt het onderzoek naar de geschiedenis van het milieuactivisme op langere termijn bevorderd.

Ger Harmsen bezig met zijn geliefkoosde hobby: mossen bekijken (collectie Floor van Gelder)

Maar hoe staat het eigenlijk met de natuurbeleving van mensen en hun organisaties? Die laat zich nog niet zo gemakkelijk vatten. Dik van der Meulen, die onlangs het boek *Het bedwongen bos. Nederlanders en hun natuur* publiceerde², verbaast zich erover dat tegenwoordig iedereen van de natuur lijkt te houden. Hij wijst erop dat er niet altijd sprake van natuurliefde is geweest en dat de belangstelling voor de natuur aan sterke verandering onderhevig is geweest. In de 19e eeuw moesten 'woeste gronden' vooral in cultuur gebracht worden en konden moerassen en oerbos beter worden opgeruimd. Hij ziet 1870 als een keerpunt, omdat verschillende mensen toen de waarde van de natuur begonnen in te zien en op grote schaal belangstelling voor de natuur stimuleerden.

Ger Harmsen ging in 1992 in zijn boek *Natuurbeleving en arbeidersbeweging* dieper in op die verandering. Hij begon zijn uiteenzetting met de Duitse links-socialistische filosoof Theodor Lessing, wiens boek *De ondergang van de aarde door het menselijk vernuft* in 1924 was verschenen.³ In 1927 stelde Lessing op een congres van de Liga tegen Koloniale Uitbuiting en Imperialisme in Brussel de vraag aan de orde, hoe de dreigende ondergang van de aarde te voorkomen. Zijn linkse geestverwanten gingen nauwelijks in op Lessings betoog en zagen hem vooral als een zonderling. Maar 45 jaar later, in 1972, kwam de Club van Rome in haar toen gepubliceerde rapport *The Limits to Growth* tot dezelfde vraagstelling, net als veel natuurbeschermings- en milieugroepen nadien.

Voor een goed begrip van de natuurbeleving, in de zin van kennis willen nemen van de natuur en die als zodanig waarderen, kwam Harmsen terecht bij de 18e-eeuwse Franse filosoof en natuurvorser Jean-Jacques Rousseau (1712-1778). Hij beschouwde Rousseau als verbindingsschakel tussen de verlichting en de romantiek. In de romantiek bedienden kunstenaars zich van de natuur om stemmingen en gevoelens tot uitdrukking te brengen, terwijl Rousseaus natuurobservaties zakelijk waren en de lyrische weergave misten van de gevoelens die de natuur oproep. Ondanks deze zakelijkheid had het botaniseren voor Rousseau een sterke emotionele betekenis, die hem hielp zich staande te houden in een als vijandig ervaren mensenwereld.⁴ Deze opstelling van Rousseau sprak Harmsen aan, evenals diens kritiek op de dominante christelijke visie op de natuur.

De christelijke leer zag de natuur als 'lager', in tegenstelling tot het 'hogere' bovennatuurlijke. Terwijl in de natuurkrachten de duivelse machten en vleselijke lusten scholen, golden het geestelijke en goddelijke als 'hogere'. Dit heeft geleid tot een natuurvijandigheid, waarin slechts enkelingen liefde voor de natuur konden opbrengen en daarbij vaak de nodige weerstand ondervonden. Voorbeelden van dergelijke uitzonderingen zijn Franciscus van Assisi, Guido Gezelle en Teilhard de Chardin. In het vroege socialisme daarentegen kreeg de natuur een positieve klank, in de zin dat ze als voorbeeld voor de mens gold. Het socialisme trad hiermee in het voetspoor van Rousseau, voor wie tegenover het gekunstelde, onechte en ont-aarde van de menselijke samenleving, het waarachtige en goede van de natuur stond. In aansluiting hierop kwamen bepaalde socialisten en feministen tot de overtuiging dat arbeiders, kinderen en vrouwen dicht bij de natuur stonden dan

de mannelijke burgerij. Hierdoor kon zich ook een ontwikkeling in gang zetten waarbij het traditioneel christelijk denken over natuur als een vaststaand gegeven plaatsmaakte voor de natuur als doorgaande evolutie. De evolutietheorie werd een wapen in de opkomende strijd van atheïstische socialistten. Sommige vrijdenkers, zoals Franz Junghuhn, de wegbereider van vrijdenkersvereniging De Dageraad uit 1855, waren tevens kenners van de natuur en gaven uiting aan hun liefde ervoor. Junghuhn had in Indonesië uitgebreid natuuronderzoek gedaan en in samenhang daarmee zijn filosofische opvattingen uitgewerkt.

De (her)ontdekking van de natuur in navolging van Rousseau was een algemene aangelegenheid, met in Nederland slechts een zwakke band tussen natuurbeweging en arbeidersbeweging. De natuurstudie maakte tegen het einde van de 19e eeuw een democratiseringsproces door. De onderwijzer Hendrik Heukels, die geen academische vorming had en in 1883 de *Schoolflora voor Nederland* uitbracht, kon door de toenmalige sociale verhoudingen alleen aspirant-lid van de deftige Nederlandsche Botanische Vereeniging worden. Tot de opkomende natuurbeweging die een groot publiek wilde bereiken, hoorden onderwijzers als Jan Hof, die vanaf 1894 een eigen natuurtijdschrift uitbracht, en Eli Heimans en Jac. P. Thijsse, die stadsbewoners op het mooie van natuur en landschap wezen, generaties onderwijzers en onderwijzeressen gevoel voor de natuur bijbrachten, eveneens een blad uitgaven – het nog bestaande *De levende natuur* – in 1899 een geheel van plaatjes voorziene flora samenstelden en in 1901 de oprichting van de Nederlandsche Natuurhistorische Vereeniging (NNV) mee vorm gaven. De flora uit 1899 was de *Geïllustreerde Flora van Nederland*, samengesteld door Heimans, H.W. Heinsius en Thijsse. In een herdenkingsrede in 1921 herinnerde Heukels, de eerste NNV-voorzitter, aan de avond ‘toen mijnheer Heinsius en ik, na afgedaan te hebben, wat ons samenriep, nog wat napraatten en toen het bleek, dat wij beiden er wel eens over hadden gedacht, dat er meer moest worden gedaan om de biologische wetenschap te populariseren. Maar toen kwamen ook alras allerlei vragen op: zou het oogenblik er nu reeds zijn, om een krachtige Vereeniging te kunnen grondvesten, zou men de beoefenaars der biologische wetenschap er toe kunnen krijgen hunne krachten te wijden aan die popularisatie?’⁵

Tot de weinigen uit de sociaaldemocratische arbeidersbeweging die politiek besef met liefde voor en kennis van de natuur combineerden, behoorde Henri Polak, de leider van de diamantbewerders. Hij zette zich in voor het behoud van het Naardermeer, verdedigde in de Tweede Kamer vanaf 1913 de natuurbescherming en zorgde ervoor dat ‘zijn’ diamantbewerders de natuur leerden waarderen. Maar het duurde nog tot begin jaren 1920 voordat onder sociaaldemocraten een natuurvriendenorganisatie van de grond kwam. Kijken we naar de samenstelling van de natuurorganisaties die zijn opgericht, dan blijkt dat onder de leden van de natuurbeweging nauwelijks arbeiders voorkwamen en dat vrijwel allen afkomstig waren uit de burgerij. In de natuurbeweging bleven arbeidersklasse en burgerij gescheiden.⁶

Dat Ger Harmsen (1922-2005) een boek over natuurbeleving en arbeidersbeweging schreef, had alles van doen met zijn eigen natuurliefde en een gevoelde verwantschap met Rousseau.⁷ Als dertienjarige jongen had Harmsen in de natuur een extatisch gevoel beleefd dat zijn leven ingrijpend veranderde. Hij begon een dagboek bij te houden, waarin hij nieuwe natuurvondsten noteerde en de jaarcyclus van de natuur volgde. In zijn herbarium legde hij momenten van intense beleving vast. Aan zijn lidmaatschap van de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie hield hij een levenslange passie voor mossen over en in zijn dissertatie over de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940, *Blauwe en rode jeugd*⁸, kwam de opkomst van de natuurbeweging ruim aan bod. Harmsen vergeleek zijn eigen persoonlijke ontwikkeling al vroeg met die van Rousseau: 'Net als bij Rousseau vergoedde de natuur het gemis aan menselijke omgang.'⁹ Ook toen hij zijn boek over natuurbeleving concipieerde en later toen hij zijn herinneringen *Herfsttijloos* schreef, is die identificatie met Rousseau merkbaar. Op een voettocht in de Dordogne maakte hij de ene aantekening na de andere: 'Ondertussen las en herlas ik *Les rêveries du promeneur solitaire* van Rousseau. Zelden heb ik me zo verwant met een denker gevoeld. Hij was van dezelfde leeftijd als ik toen hij deze overpeinzingen en herinneringen opschreef en voor het botaniseren had hij dezelfde hartstocht. Zelfs onze passie voor de mossen deelden we.'¹⁰

Hoewel Rousseau in *Natuurbeleving en arbeidersbeweging* en in *Herfsttijloos* een duidelijke plaats heeft gekregen, wilde Harmsen een artikel schrijven over de natuurbeleving van Rousseau en diens passie voor mossen. Hij werkte er in 1988-1989 aan, ging er in 1996 mee verder en was er vóór zijn overlijden in 2005 opnieuw mee bezig. De tekst die hier wordt afgedrukt, komt uit zijn nalatenschap. Hoewel gedeels afgerond, waren de paragrafen 8 en 10 niet uitgewerkt. Met een groepje historici, familieleden en veldbiologen hebben we de tekst zo goed mogelijk voor publicatie gereedgemaakt, door het controleren van citaten en de zorg voor een zo consistent mogelijke vertaling daarvan.¹¹ Op enkele plaatsen is de tekst aangevuld met verwijzingen naar andere publicaties.

DE NATUURBELEVING VAN JEAN-JACQUES ROUSSEAU

Ger Harmsen

‘Bomen, struiken en planten zijn de tooi en het kleeid der aarde. Niets is zo naargeestig als de aanblik van een naakte, kale vlakte die het oog alleen maar stenen, modder en zand biedt.

Maar als de aarde door de natuur tot leven is gewekt en te midden van stromende beekjes en vogelgezang haar bruidskleed draagt, biedt zij de mens in een harmonieus samengaan van de drie rijken der natuur een schouwspel vol leven, aantrekkelijkheid en schoonheid, het enige schouwspel ter wereld waarvan oog en hart nooit genoeg krijgen.’¹²

Rousseaus mossenherbarium tussen het Parijse porselein

In augustus 1978 bezocht ik in Parijs een tentoonstelling in het Musée des Arts décoratifs. Daar zag ik, lopend door zalen vol gebloemd porselein, in een vitrine een herbarium van Jean-Jacques Rousseau, de bekende Franse filosoof die leefde van 1712 tot 1778. Bij de vitrine lag een fotokopie van het herbarium die men kon doorbladeren. Het herbarium is ingebonden als een boek in kwartoformaat (10 x 15 cm) en telt 53 bladen, waarvan enkele leeg zijn. Het bevat alleen mossen en een paar korstmossen. Een aanwijzing voor de datering levert de vermelding op pagina 24 van het plaatsje Monquin, dat aan de Isère ligt. Hier verbleef Rousseau van februari 1769 tot mei 1770. Het gaat in het boek om algemeen verbreide soorten mossen, zoals – voor het gemak houd ik de gangbare nomenclatuur aan – *Marchantia polymorpha*, *Neckera complanata*, *Homalothecium lutescens*, *Climacium dendroides*, *Homalothecium sericeum*, *Plagiomnium undulatum*, *Funaria hygrometrica*, *Brachythecium rutabulum*, *Leptobryum pyriforme*, *Weissia viridula*, een *Tortula* en vele andere die ik me niet meer herinner. Zij waren keurig verzameld en minutieus met minieme gouden strookjes vastgeplakt en van namen voorzien. Bij een mos dat Rousseau niet op naam kon brengen, had hij uitvoerige standplaatsgegevens vermeld. Vooral 's winters wanneer de hogere planten (vaatplanten) in een of andere vorm rust nemen, wijdde Rousseau zich aan de mossen, die dan juist plegen te fructificeren.¹³ Hij schreef althans in een brief van 11 november 1762 aan de botanicus Chrétien-Guillaume de Lamoignon de Malesherbes (1721-1794), zijn vertrouwde correspondent: ‘Ook de winter, zoals u weet, meneer, is geschikt om te botaniseren, denkt u aan de mossen en de korstmossen. Er moeten op uw terreinen wat dit betreft interessante dingen te vinden zijn.’¹⁴ Verder laat hij zich weinig over de mossen uit, maar het herbarium getuigt van zijn serieuze interesse.

Het determineren zal hem niet meegevallen zijn. De flora van Johannes Hedwig (1730-1799), *Species muscorum frondosorum* (1801), verscheen pas 23 jaar na de dood van Rousseau. Het determineren gebeurde waarschijnlijk aan de hand van de *Historia Muscorum*, die Johann Dillenius (1684-1747) in 1741 voor het eerst publiceerde.

In deze flora waren een kleine 200 echte mossen opgenomen, want onder de noemer mossen vielen ook wolfsklauwen, korstmossen en algen. Dillenius verdeelde de mossen over slechts zes geslachten: Mnium, Sphagnum, Fontinalis, Hypnum, Bryum en Polytrichum. Dit was de eerste monografie over mossen. Rousseau kon ook terugvallen op Linnaeus (1707-1778), die net zo min als Dillenius inzicht had in de wijze waarop mossen zich voortplanten. Linnaeus nam in zijn *Species plantarum* (1753) 103 mossen op waartoe hij, net als Dillenius, ook de wolfsklauwen rekende. Maar Linnaeus onderscheidde twee nieuwe geslachten: Phascum en Splachnum. Welke van deze werken Rousseau bij het determineren gebruikte, kunnen we slechts vermoeden.

Welke herbaria van Rousseau zijn bewaard gebleven en kunnen aan hem worden toegeschreven?

Een niet minder groot vraagteken vormen de herbaria. Rousseau kreeg in 1768 van Joseph Dombey, een jonge botanicus te Montpellier, een groot herbarium met veel zeldzame exotische planten. Dit bracht hem ertoe direct zelf een herbarium aan te leggen dat in korte tijd tien foliodelen met 1500 soorten omvatte. In 1770 stuurde hij dit met zijn botanische bibliotheek aan Madeleine-Catherine Boy de la Tour in Lyon. Het herbarium van Dombey retourneerde hij aan de gever, vermeerderd met 300 soorten. Al in de zomer vroeg hij zijn eigen herbarium terug en voorzag dit van een inhoudsopgave. Tijdens een diepe innerlijke crisis in de jaren 1775-1776 heeft hij dit grote herbarium weggedaan en sindsdien is het verdwenen. Albert Jansen oppert in zijn uiterst waardevolle boek *Jean-Jacques Rousseau als Botaniker*¹⁵ de mogelijkheid dat het in Engeland terecht is gekomen. Vóór Jansen had A. Deville al over Rousseau als florist geschreven: *La botanique de J.-J. Rousseau*.¹⁶ Dit boek bevat volgens de titel alles wat Rousseau hierover schreef, maar geeft evenmin uitsluitsel over het lot van het grote herbarium.

Er was echter wel een ander herbarium, dat Rousseau tot zijn dood toe bij zich had. Dit bestond uit elf kwartodelen. Het Museum Dahlem in Berlijn wist dit begin 20e eeuw aan te kopen, maar tijdens de bombardementen op Berlijn in de Tweede Wereldoorlog ging het door brand verloren. Dankzij Jansen beschikken we over een beschrijving van dit herbarium zoals hij het gezien heeft. Bovendien heeft hij alle notities die Rousseau eraan had toegevoegd, overgeschreven en in zijn boek opgenomen. Enkele herbaria maakte Rousseau voor vriendinnen. Het herbarium voor Julie Boy de la Tour (101 planten) bevindt zich nu in de stadsbibliotheek van Zürich. Ze kreeg het in 1771, toen zij 21 jaar was. In 1774 kreeg nog een ander lid van dezelfde familie, Madelon Delessert, een herbarium dat 168 planten omvat. Dit is nog in het bezit van de familie. Margaret Cavendish Harley Bentinck, hertogin van Portland, bezat eveneens een herbarium van Rousseau.

Rousseau heeft zich in brieven verschillende keren uitgelaten over zijn voorkeur voor kleine herbaria. Aan de Malesherbes schreef hij op 18 april 1773: 'Ik heb ook het plan een soort klein zakherbarium samen te stellen, voor de heel kleine plant-

jes, die niet de minst zeldzame zijn.¹⁷ Deze sterke voorkeur voor kleine zakherbaria maakte dat alleen planten van klein formaat erin opgenomen konden worden. Vol ijver somde Rousseau op dat dit er vele zijn. Als voorbeelden noemt hij *Sagina* en *Peplis*, maar ook de mossen. Aan de hertogin van Portland schreef hij op 17 april 1772: 'Ik dacht zo dat kleine herbaria, goed uitgezocht en zorgvuldig samengesteld, de belangstelling voor het botaniseren zouden kunnen bevorderen en ik ga mij er deze zomer op toelleggen verzamelingen samen te stellen die, naar ik hoop, over een jaar uitgedeeld kunnen worden.'¹⁸ En aan de Malesherbes schreef hij: 'Ik ben begonnen met drie of vier kleine zakherbariumpjes waartoe ik me zal beperken ... Deze herbaria, eerder voor dames dan voor botanici, bevatten slechts onderdelen van planten.'¹⁹ Uit de laatste zin blijkt wel dat Rousseau met zijn herbaria, die vooral voor zijn vriendinnen en hun dochters bestemd waren, alleen didactische pretenties had. Hij stelde zich voor dat men een abonnement nam op deze serie kleine herbaria van planten uit de omgeving van Parijs, maar zijn vrienden waren niet geestdriftig over dit plan. Van de herbaria gingen er veel verloren.

Sommige herbaria worden ten onrechte aan Rousseau toegeschreven. Het Muséum national d'Histoire naturelle in Parijs was lange tijd bekend vanwege het herbarium van Rousseau, maar het staat nu vast dat het daar aanwezige herbarium is aangelegd door de botanicus Fusée Aublet. Mogelijk heeft Rousseau er kort voor zijn dood een paar aantekeningen in gemaakt, maar zelfs dit wordt momenteel betwist. Het herbarium tussen het porselein in het Musée des Arts décoratifs is onbetwistbaar van Rousseau. Het werd in 1912 door de graaf van Rambuteau gelegateerd aan dit museum. De vroegere geschiedenis van het herbarium is niet bekend. Uit een aantekening blijkt alleen dat het zich in 1910 nog in Berlijn bevond.

De botanie als rage en Rousseaus voorkeur voor de floristiek

Het is goed te bedenken dat niet alleen Rousseau en enige van zijn vrienden of vriendinnen botaniseerden en zich hierover onderhielden. In de tweede helft van de 18e eeuw was botaniseren in Frankrijk, en ook elders, een rage. Roy McMullen schrijft hierover in zijn inleiding tot Rousseaus *Botanie. Een studie uit louter nieuwsgierigheid. Botanische brieven en aantekeningen voor een botanisch woordenboek*²⁰: 'Er waren momenten dat botanie een nieuwe godsdienst leek te worden, gekenmerkt door de aanbidding van Flora, rituele uitstapjes, bedevaartstochten naar de Londense Kew Gardens of de Jardin des Plantes in Parijs en door het als toverspreuken hanteren van de Latijnse namen voor plantengeslachten en -soorten. Staatslieden, hertoginnen, blauwkousen en duizenden gewone burgers, stelden herbariums samen. Fortuinen werden uitgegeven aan exotische planten: Joséphine Bonaparte stierf en liet schulden na tot meer dan twee miljoen francs, voornamelijk als gevolg van haar verslaving aan de plantenstudie te Malmaison. Wilde, maar vooral gekweekte bloemen waren een geliefd object van schilders als P.J. Redouté (1759-1841) en Gerard en Cornelis van Spaendonck (1746-1822 en 1756-1839). In de kunstnijver-

heid (porselein) deed de bloemversiering opgeld en daarom is het niet zo vreemd dat het herbarium van Rousseau in het museum van kunstnijverheid terecht is gekomen. Voor wat de levende natuur betreft, is het juist de floristiek die zich in een grote populariteit mocht verheugen, wellicht meer dan andere takken van de biologie.

Dit gold eveneens voor Rousseau. Hij legde omstandig uit waarom hij niets voelde voor geologische of zoölogische studies. 'Het delfstoffenrijk heeft op zich niets lieflijks en aantrekkelijks', zette hij in de meest overdreven en absurde bewoordingen uiteen. De geoloog 'doorzoekt de ingewanden der aarde met gevaar voor eigen leven en gaat ten koste van zijn gezondheid in haar binnenste op zoek naar denkbeeldige rijkdommen ... Hij ontvlucht de zon en het daglicht die hij niet langer waardig is te zien. Hij begraaft zich levend.' Doordravend stelde hij geologen op één lijn met diep onder de grond wroetende mijnwerkers. 'Gruuwe gezichten van de ongelukkigen die wegteren in de stinkende dampen der mijnen, zwarte smeden en afzichtelijke cyclopen vormen het schouwspel dat de mijnbouw, in het binnenste van de aarde, in de plaats stelt van groen en bloemen, azuurblauwe lucht, verliefde herders en stevig gebouwde handwerkslieden aan haar oppervlakte.'²¹

Weliswaar is alles wat vliegt, loopt en kruipt de moeite van het bestuderen waard, maar Rousseau paste ervoor. 'Het dierenrijk ligt meer binnen ons bereik en is zeker ook meer waard bestudeerd te worden.' Maar: 'Hoe kan men de vogels in de lucht observeren, ontleden, bestuderen, kennen, hoe de vissen in het water, hoe de viervoeters die sneller zijn dan de wind en sterker dan de mens en die evenmin van plan zijn zich voor mijn onderzoekingen te komen aanbieden als ik dat ben om achter hen aan te rennen teneinde ze met geweld daaraan te onderwerpen?' Wil je niet buiten adem achter vlinders aanhollen, dan blijven alleen de wormen en slakken over. Zoogdieren bestuderen kan niet zonder de anatomie te beoefenen. 'Ik zal ze dus dood moeten bestuderen, ze uit elkaar moeten scheuren, ze moeten uitbenen en op mijn gemak in hun lillende ingewanden moeten zoeken.' Wat een schouwspel: 'Stinkende kadavers, slijmerig, vaalbleek vlees, bloed, walgelijke ingewanden, vreselijke skeletten en een ondraaglijke stank! Op mijn erewoord, daar zal Jean-Jacques zeker niet zijn tijdverdrijf gaan zoeken.'²² Vervolgens schildert Rousseau in lyrische en poëtische bewoordingen de flora en hoe zij aan de behoefte van zijn gemoed beantwoordt, want het gaat hem bij de floristiek niet om wetenschap alleen. Vergeleken met de andere natuurwetenschappen is zij de *scientia amabilis*.

Liefde voor de natuur op zich en de emancipatie van de botanie

Liefde en interesse voor de natuur op zich, en niet als decoratie voor een menselijke omgeving, zijn verbonden met de stedelijke en burgerlijke cultuur die tegen het einde van de middeleeuwen ontstaat en een voorlopig hoogtepunt bereikt in de renaissance. We hoeven daarbij slechts te denken aan de schilderijen van wilde bloemen, maar ook vogels en insecten van Albrecht Dürer – diens 'grote

graszode' uit 1503 is wel de eerste ecologische studie genoemd – en aan Leonardo da Vinci, wiens bekende egelskoppen uit 1504 dateren. Geen gekweekte bloemen, maar wilde, vlak bij huis. Zakelijke nieuwsgierigheid, subtiel en helder verbeeld, maar wel gericht op de natuur zelf. De vraag in hoeverre het hier gaat om voorstudies voor grotere schilderijen en composities waarin de mens, al is het nog zo minimaal, wel aanwezig is, laat ik hier rusten. In ieder geval is het de tijd van de ontdekkingen op alle gebieden van de natuur en de aarde, vanuit een haast overmoedig levensgevoel. Ulrich von Hutten, de Duitse criticus van de rooms-katholieke kerk (1488-1523), vond het een heerlijke tijd om in te leven. Mensen waren niet primair met zichzelf bezig, maar met de wereld en de natuur om hen heen. De natuur diende niet tot een spiegel van hun stemmingen en zielenroerselen, maar zij beschouwden de natuur op zich. De botanie begon zich te emanciperen van de kruidkunde. Meer dan een begin was het niet. Van de drie grote Nederlandse kruidkundigen in de 16e eeuw, Dodoens, Lobel en Clusius, maakte de laatste de botanie nadrukkelijk los van het medische nut der planten en hij stichtte tegen het einde van zijn leven de Hortus Botanicus in Leiden. Deze emancipatie van de botanie is een langdurig proces. Rousseau had het gevoel hier nog middenin te staan. In zijn boek *Les rêveries du promeneur solitaire* (1782), dat nog uitgebreid ter sprake komt, maakt hij zich nog zeer boos over degenen die, wanneer zij hem zien botaniseren, direct vragen wat de geneeskrachtige werking is van de verzamelde planten. 'Sta maar eens stil in een veelkleurig grasland²³ om daar één voor één de bloemen te bestuderen die er staan te schitteren. De mensen die u daar bezig zien zullen denken dat u een chirurgijn bent en u kruiden vragen om het hoofdzeer van een kind, de schurft van een volwassene of de droes van een paard te genezen.'²⁴ Rousseau hield daarom Theophrastus voor 'de enige botanicus van de oudheid', in tegenstelling tot Dioskorides die de planten alleen door de bril van de medicus kon zien. 'Men beseft niet dat de plantenwereld op zichzelf enige aandacht waard kan zijn.'²⁵

Het belangeloze karakter van het botaniseren, dat met de simpelste hulpmiddelen bedreven kan worden, was voor Rousseau zwaarwegend. 'De botanie is de studie voor een nietsdoende en luie eenling. Een naald en een vergrootglas zijn de enige uitrusting die hij nodig heeft om de planten te observeren.' 'Zodra men er echter een motief van eigenbelang of ijdelheid in mengt, of men nu van plan is een functie te bekleden of boeken te schrijven, zodra men slechts wil leren om anderen te onderwijzen, zodra men slechts botaniseert om schrijver of leraar te worden, verdwijnt heel die aangename bekoring, ziet men in de planten alleen nog maar instrumenten voor onze hartstochten, beleeft men geen echt plezier meer aan de studie ervan, wil men niet meer weten, maar tonen dat men iets weet en staat men in het bos alleen nog maar op het schouwtoneel van de wereld, vol zorg daar bewondering te oogsten.'²⁶ Rousseau was in zijn laatste levensjaren toen hij dit schreef en wist maar al te goed waar hij het over had. Dan wou hij niets meer weten van de academici, die terwille van hun carrière dikke boeken over de botanie schreven en zo indruk op elkaar wilden maken.

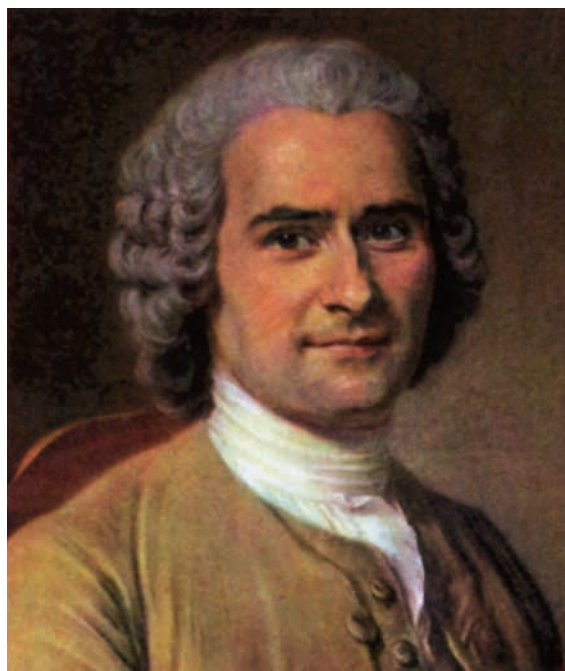

Portret van Linnaeus door J.H. Scheffel (1739) en titelpagina's van zijn twee belangrijkste publicaties (uit: Pascal DURIS, *Linnaeus. De ordening van plant en dier*, Amsterdam: Natuurwetenschap & Techniek, 2007)

Rousseau als adept van Linnaeus

Rousseau begon laat met botaniseren en kwam hier pas toe wanneer in zijn leven een moeilijke periode aanbrak, waarin de wereld zich tegen hem keerde. Stammend uit een milieu van handwerkers in Genève en opgroeiend zonder moederlijke zorg, bekwaamde hij zich tijdens jarenlange omzwervingen in de muziek. Zijn prestaties op dat gebied openden ten slotte de deuren van de salons der hoogste adel. Zijn cultuurkritische en sociaal-politieke geschriften waren zo provocerend en polemisch, dat verbod en vervolging niet konden uitblijven in het Frankrijk van de absolute monarchie, en daar niet alleen. De kerkelijke autoriteiten lieten zich evenmin onbetuigd. Opgejaagd van het ene verblijf naar het andere, 'bekeerde' Rousseau zich met 52 jaar in 1764 tot de floristiek. Het woord 'beking' is hier zeker op zijn plaats, want hij had al van zijn jonge jaren af buiten gelopen en van de natuur genoten. In de Zwitserse Jura zag hij echter de flora ineens met andere ogen. In het Engelse Wootton en later in Frankrijk bleef hij botaniseren, ditmaal rond Lyon en in de Dauphiné. In 1769 schreef hij op 28 februari aan zijn vriend en executeur-testamentair Pierre-Alexandre Du Peyrou: 'Ik zal botaniseren, mijn waarde gastheer, tot aan mijn dood'²⁷ – en dat kwam uit. Maar in dit jaar namen zijn *Les confessions* hem te veel in beslag en trok hij er niet op uit. Pas in 1771 begon hij opnieuw te botaniseren en dan inderdaad ononderbroken tot zijn dood.

Portret van Jean-Jacques Rousseau
(uit: Pascal DURIS, *Linnaeus. De ordening van plant en dier*, Amsterdam: Natuurwetenschap & Techniek, 2007)

Wat voor soort botanicus was Rousseau? In de eerste plaats was hij een aandachtige verzamelaar, die de bloemen zorgvuldig bekeek in hun natuurlijke omgeving en deze op naam bracht. Een voor hem nieuwe soort was een opwindende belevenis. Hij legde, zoals we zagen, veel nadruk op de belangeloosheid. De wilde bloemen hadden zijn liefde en niet de doorgekweekte soorten, die geen meeldraad meer over hebben en van elk seksueel leven beroofd zijn. In zijn zevende *Lettre sur la botanique* uit 1773 schreef hij: 'De mens heeft veel dingen uit hun natuurlijke staat gehaald om ze beter naar zijn hand te zetten, en daarin treft hem geen enkele blaam; maar dat neemt niet weg dat hij ze vaak verminkt heeft en dat hij zich vergist wanneer hij denkt met wat hij in zijn handen heeft, werkelijk de natuur te bestuderen.' Deze vergissing komt vooral voor 'in de burgermaatschappij; zij komt evenzo voor in de tuinen. Die dubbele bloemen die men in de bloemperken bewondert, zijn wangedrochten beroofd van het vermogen zich voort te planten, een eigenschap waarmee de natuur alle organische wezens heeft toegerust.'²⁸

Rousseau had ondanks het eerder geciteerde duidelijk de behoefte zijn botanische kennis over te dragen en kende in de opvoeding een belangrijke plaats toe aan de floristiek. Daaraan danken we de zojuist genoemde acht *Lettres sur la botanique* en de *Fragments pour un dictionnaire des termes d'usage en botanique*. Het laatste bleef onafgemaakt, het eerste verscheen na zijn dood in druk (Genève, 1781). De druk van 1805 verscheen met talrijke illustraties van Pierre-Joseph Redouté (1759-1840). De acht brieven had Rousseau vanuit Parijs geschreven in de jaren 1771-1773. Zij waren gericht aan de al genoemde Madeleine-Catherine Boy de la Tour (1747-1816), die getrouwd was met de bankier Gabriel-Étienne Delessert. Rousseau kende haar

al vanaf dat ze 15 jaar was en had haar aan zich verplicht door haar te helpen ontkomen aan een voor haar bedisseld verstandshuwelijk. Hij noemde haar 'Cousine'. In 1771 riep ze zijn hulp in bij de botanische opvoeding van haar vierjarig dochtertje. Goed leren kijken, liefst niet in de tuin, maar bij voorkeur in de vrije natuur, vormde de grondslag van Rousseaus floristische lessen. Hij keerde zich tegen degenen die teveel studeren 'in plantenverzamelingen en tuinen ... en niet genoeg in de natuur zelf'. Hiertoe hoorde in zijn ogen ook Linnaeus, die hem te weinig de vrije natuur introk en ten onrechte weinig van microscopen wilde weten. Zelf trok Rousseau vaker de vrije natuur in. 'Die methode heeft me veel geholpen om de planten in hun natuurlijke staat te leren kennen, voordat ze door de hand van de mens gecultiveerd en verminkt zijn.' Zijn conclusie: 'Ik ken iets van het werk van de natuur, maar niets van het werk van de tuinman.'²⁹ In Engeland bracht Rousseau Malthus tot botaniseren. In januari 1768 schreef die hem dat hij onder zijn invloed tijdens de zomer daarvoor begonnen was om samen met zijn vrouw en kinderen planten te verzamelen en die met behulp van een aantal boeken te determineren.³⁰

Rousseau is in dubbel opzicht een overgangsfiguur, zowel in de filosofie als de floristiek. Zijn botanie is nuchter en zakelijk wat wijze van presenteren betreft: waarnemen, verzamelen en ordenen. In die zin sluit hij aan bij Linnaeus en is hij in de periode 1770-1776 een adept en geen vernieuwer. Maar de door Linnaeus ontwikkelde systematiek was niet onomstreden. Er waren nog lang aanhangers en tegenstanders van diens natuurlijk systeem. Rousseau behoorde tot zijn bewonderaars en sprak over het 'stelsel van Linnaeus, waarvoor ik een hartstocht opvatte die ik nooit heb kunnen opgeven, zelfs niet nadat ik er de leegheid van had gevoeld'.³¹ Rousseau achtte diens kunstmatige systeem van grote opvoedkundige waarde. Overigens had hij, zoals ook op andere punten, afwisselend een hoge en dan weer lage dunk van zijn eigen botanisch kunnen. Eén keer gaf hij te kennen dat hij een van de groten in het vak geworden zou zijn, als hij al zijn tijd en krachten aan de botanie had besteed.

Rousseau stond door correspondentie in contact met andere (amateur)botanici. Behalve met de al genoemde de Malesherbes, Madame Delessert, de hertogin van Portland en Du Peyrou – volgens F. Stafleu in *Linnaeus and the Linnaeans. The spreading of their ideas in systematic botany, 1735-1789*³² – ook met Bernard de Jussieu en Monsieur de la Tourette.

Was Goethe de meerdere van Rousseau?

Voor wat de 18e eeuw betreft, ligt het voor de hand een vergelijking te maken tussen Rousseau en Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832). Beiden waren in de letteren figuren van Europees formaat en beiden genoten bekendheid als floristen. Bovendien helpt dit de plaats van Rousseau in de botanie te verduidelijken. Een aanknopingspunt daarvoor biedt Jean Starobinski, de bekendste onder de Rousseau-biografen, die dit eveneens doet in zijn boek *Jean-Jacques Rousseau. La transparence*

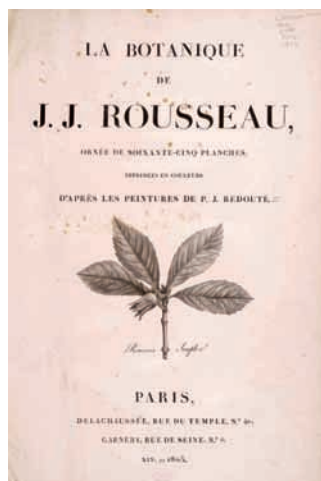
et l'obstacle.³³ Deze biograaf, van beroep psychiater, stelt de creativiteit van Goethe op dit punt boven die van Rousseau. De laatste presteerde volgens hem wetenschappelijk niets. Starobinski spint de verdienste van Goethe en het tekort van Rousseau breed uit. Rousseau deed volgens hem niet meer dan verzamelen en stelde dit zelf op één lijn met het puur mechanisch overschrijven van muziek voor geld. Op geen enkele wijze zou Rousseau iets met zijn botanische observaties en kennis gedaan hebben. Naarmate zijn eigen fantasie opdroogde, vulde hij die kunstmatig aan met objecten buiten hem, en wel met planten. Zelfs de opmerking van Rousseau over de emotionele betekenis van zijn herbarium moet deze visie van Starobinski ondersteunen.

Ik weet niet zo goed wat Starobinski wil aantonen. Zijn vergelijking staat los van de verschillende fasen, die zich in de geschiedenis der botanie laten onderscheiden. Hij reduceert het botaniseren daardoor tot pure psychologie. Rousseau en Goethe zijn in mijn ogen vertegenwoordigers van twee verschillende fasen in de geschiedenis van de botanie, waarbij Goethe alweer verder gevorderd is, waar het om evolutie gaat, dan Rousseau. Goethe publiceerde zijn *Metamorphose der Pflanzen* in 1790, dus na de dood van Rousseau. Dit is inderdaad een werk van grote betekenis. Goethe doet zich daarin kennen als iemand die zich keerde tegen de gedachte dat de natuur ooit kant en klaar geschapen is. In die zin was hij een vertegenwoordiger van het evolutionistische denken, dat zich op dat moment aankondigde. Het boek *Philosophie zoologique* van de bioloog Jean-Baptiste de Lamarck (1744-1829), waarin die dit betoogt, verscheen pas in 1809. Rousseau en Goethe vertegenwoordigden niet alleen verschillende fasen van de geschiedenis der botanie – Goethe had overigens ook een groot herbarium, dat we nog steeds in Weimar kunnen bewonderen – maar zij stelden zich bij hun studie van de natuur niet hetzelfde ten doel, doordat deze studie in hun leven aan een heel verschillende (emotionele) behoefte beantwoordde.

Goethe besteedde in zijn botanische studies aandacht aan Rousseau en stemde in met diens werkwijze als veldbotanicus. Goethe steunde Rousseaus pleidooi voor meer eigen waarneming in de vrije natuur.³⁴ Naast deze van bewondering getuigende bladzijden maakte hij ook eenmaal een kritische opmerking over Rousseau, op 17 maart 1787, in zijn *Italiaanse reis*³⁵: ‘Soms moet ik aan Rousseau met zijn hypochondrische miserie denken, en dan ga ik begrijpen hoe een zo goed stel hersens in het ongerede kon raken. Voelde ik me niet zozeer bij de gang der natuur betrokken en zag ik niet dat in de schijnbare chaos honderd observaties zich laten vergelijken en ordenen, zoals de landmeter met het trekken van één lijn vele afzonderlijke metingen toetst, dan zou ik mij vaak zelf voor krankzinnig houden.’ Of deze passage de betekenis heeft die Starobinski eraan hecht? Ik betwijfel het.

De natuurgevoel van Rousseau

Bij Rousseau gingen nauwkeurige observatie en determinatie samen met sterke emoties. Bovendien was hij als verlichtingsfilosoof een buitenbeentje en bleef hij

bij elke neiging tot rationeel redeneren verbonden met het sentimentalisme van de burgerij. Evenmin brak hij radicaal met de godsdienst, zoals Voltaire deed. Met één been stond Rousseau in de verlichting en met het andere been zocht hij een gevoelswereld die typisch voor de romantiek zal worden. Zijn beschrijving van de natuur is onopgesmukt en zakelijk. De *Lettres* laten dit duidelijk zien. Dit geldt zelfs voor de landschapsbeschrijvingen, die vergeleken met die van de latere romantiek bijzonder sober zijn.

Maar Rousseaus natuurbeleving is wel duidelijk een andere dan die van de renaissance. De omgang met de wereld van de bloemen was voor hem een diepgaande gemoedsbehoefte. In zijn autobiografische geschriften gaat het hem om het unieke van zijn ik-belevenis en ook in die zin grensde hij zich van een renaissancefiguur als Montaigne af, die zijn leven veel meer als exemplarisch voor dat van zijn medemensen en tijdgenoten vond. Met de romantiek in het begin van de 19e eeuw veranderde de natuurbeleving in de literatuur en beeldende kunst van karakter. Aan de hand van Rousseaus uitlatingen wil ik de moderne natuurbeleving – niet de natuurstudie die geheel andere wegen is gegaan sinds de 18e eeuw – nader omschrijven. Een goed aanknopingspunt daarvoor biedt zijn eerder genoemde, postuum verschenen boek *Les rêveries du promeneur solitaire* (1776-1778). Het is zijn derde grote autobiografische tekst na *Les confessions* (1764-1770) en *Rousseau juge de Jean Jacques, Dialogues* (1772-1776).

Wat de biografen van Rousseau verwacht, is dat hij zelf wel eens wat nonchalant en badinerend sprak over zijn botaniseren als een 'amusement', of het aanleggen van een herbarium op één lijn stelde met het kopiëren van muziek, als een soort verstrooiende bezigheid. Dit is misleidend.

Tegelijk stond Rousseau veraf van de mode en rage in het Franse gezelschapsleven waarvan eerder sprake was. Het botaniseren was voor hem geen voorbijaan-

Titelpagina van een uitgave van *Lettres sur la botanique* uit 1805, met kleurenplaten van Pierre-Joseph Redouté (bron: <http://www.botanicus.org/item/31753000809605>, laatst geraadpleegd op 04/06/2010)

de roes maar, zoals het in de mijns inziens zwaarder wegende passages aangeduid wordt, een 'passie'. De *Bekentenissen* zeggen in boek 12: 'De plantkunde, in de zin waarin ik haar altijd had opgevat en ze een hartstocht voor mij begon te worden, was precies de improductieve studie die geschikt was om de leegte van mijn vrije tijd te vullen om zo geen ruimte te laten aan de waanzin van de verbeelding noch aan de verveling van het totale nietsdoen. Achteloos door bossen en velden dwalen, werktuiglijk hier eens een bloem en daar weer een takje pakken, bijna bij toeval het land afstropen ... dat was een manier om de eeuwigheid door te brengen zonder me ook maar een moment te vervelen.'³⁶

In de romantiek bedienden kunstenaars zich van de natuur om stemmingen en gevoelens tot uitdrukking te brengen. Het ontdekken van de natuur ging gepaard met een emotioneel ontginnen van de natuur. Denken we maar aan de *Nordsee*-cyclus uit 1826-1827 van de Duitse dichter Heinrich Heine, die de zee als poëtisch thema ontdekte en in de verwoording daarvan zijn gemoedsleven uitdrukte.³⁷

De *Rêveries* maken eveneens duidelijk wat het woord 'amusement' betekent. Het staat bij Rousseau tegenover de arbeid, die tot een 'nuttig' resultaat leidt. 'In plaats van met die treurige paperassen en heel die boekenverzameling, zette ik mijn kamer vol met halmen en bloemen, want ik voelde toen mijn eerste enthousiasme voor de plantkunde, waarvoor dokter d'Ivernois (*Jean Antoine, 1703-1765*) een belangstelling bij mij had gewekt die al snel een hartstocht werd. Aangezien ik niet meer wilde werken, had ik als tijdverdrijf iets nodig dat mij beviel en dat niet meer inspanning van mij zou vragen dan een lui mens zich wil getroosten.' Op het Île Saint Pierre, het Peters-Insel in de Bielersee, waar hij twee maanden verbleef, nam Rousseau zich voor een complete flora te maken. 'Men zegt dat een Duitser een boek over een citroenschilletje heeft geschreven. Ik zou er een geschreven hebben over elk grasje uit de wei, over elk mosje uit het bos of elk korst-

mosje dat op de rotsen groeit.³⁸ Rousseau trok er derhalve na het ontbijt op uit 'met een vergrootglas in de hand en mijn *Systema naturae* onder de arm'.³⁹

Heel wat meer dan amusement spreekt er uit de woorden: 'Er is niets zo bijzonder als de verrukkingen en vervoeringen die ik ondervond bij elke observatie van bouw en structuur van de planten en het spel der voortplantingsorganen bij de vruchtvorming, waarvan het systeem op dat moment geheel nieuw voor mij was.'⁴⁰ Maar Rousseau was niet alleen actief bezig zich de natuur empirisch en intellectueel toe te eigenen, hij droomde ook uren weg, 'verzonken in talloze verwarde maar heerlijke dromen, die, zonder duidelijk of vast omlijnd onderwerp, naar mijn smaak verre te verkiezen waren boven het aangenaamste dat ik had gevonden in wat men de geneugten van het leven noemt'.⁴¹ Botaniseren was voor Rousseau geen hobby of amusement, het was een passie.

Naar buiten trekken

Dit blijkt nog duidelijker als we enige andere aspecten in onze beschouwing betrekken. Deze drie emotionele aspecten liggen al opgesloten in de titel *Les rêveries du promeneur solitaire*: 1. het 'randonneren', 2. de eenzaamheid en 3. de rêverie. Dit laatste woord laat zich niet zomaar met dromerij vertalen. Het heeft iets van een geestelijke dronkenschap, van een *amour fou*, dus van een geestelijk 'randonneren'. Wat verstaan we onder 'randonneren', en wat onder *promeneur*?⁴²

Mensen hebben recht op eenzaamheid, ook al zal slechts een beperkt aantal er gebruik van maken. Er zijn altijd mensen geweest die de eenzaamheid waarderen en ze hebben daar om uiteenlopende redenen behoefte aan. Het ontvluchten van de boze mensenwereld is daar één van.

'Rêverie' en mystiek: de betekenis van dromerij

Sommige commentatoren plaatsen de *rêverie* als een associatief denkproces tegenover de logisch verlopende contemplatie of het *raisonnement*. Rousseau gebruikt deze termen door elkaar, al zal het wel niet toevallig zijn dat hij *rêverie* voor de titel reserveerde. Verder dient men te bedenken dat met het ontstaan van nieuwe emoties en innerlijke ervaringen de taal om die uit te drukken zich nog moet vormen. Rousseau bediende zich van gangbare mystieke uitdrukkingen.

Nu laat ik Rousseau zelf aan het woord. Rousseau geeft eerst een beschrijving van zijn tocht in een steeds ontoegankelijker en ruig deel van de Jura, vervolgens noemt hij enkele van de opwindendste vondsten en ten slotte komt hij aan de slotfase. 'Maar ongemerkt overweldigd door de sterke indruk die de dingen op mij maakten, vergat ik botanie en planten, ging zitten op kussens van Lycopodium en mos en begon meer op mijn gemak te dromen.'⁴³ Deze slotfase verduidelijkt hij in een andere passage. 'In deze toestand legde een aangeboren instinct dat mij iedere treurige gedachte doet ontvluchten, mijn verbeelding het zwijgen op en door mijn aandacht te vestigen op de dingen om mij heen, deed het mij voor het eerst oog krijgen voor de details in het schouwspel der natuur, dat ik tot dan toe nauwelijks anders had gezien dan in zijn grootheid en zijn totaliteit.'⁴⁴ Op een andere plaats heet het: 'Na nauwkeurige bestudering van verschillende andere planten die ik nog in bloei zag staan en waarvan de aanblik en de beschrijving, die mij bekend was, mij niettemin nog steeds plezier deden, hield ik langzamerhand op met deze kleine waarnemingen en gaf ik mij over aan de niet minder aangename maar aangrijpender indruk die dat alles in zijn geheel op mij maakte.'⁴⁵ Zo maakt het botaniseren door het vervuld raken van de flora, die andere gedachten verdringt, het zich vereenzelvigen met het Al mogelijk.

Botaniseren, natuurbeleving en filosofie

Hoe verhouden zich het botaniseren en de natuurbeleving tot de cultuurkritische filosofie van Rousseau? In het voorgaande diende dit verband zich al verschillende keren aan, zoals bij de vergelijking tussen wilde en gekweekte bloemen en bij de nadruk die de belangeloosheid van de floristiek kreeg. De openingszinnen van de *Emile*, Rousseaus boek over opvoeding dat voor het eerst in 1762 verscheen en vrijwel direct verboden werd, sluiten hierbij aan. ‘Wanneer het uit de handen van de Schepper der dingen komt is alles goed, maar eenmaal in handen van de mens bederft alles. Deze dwingt een grond de voortbrengselen van een andere grond te voeden, een boom om de vruchten te dragen van een andere boom. De mens vermengt de klimaten, de elementen, de seizoenen. Hij verminkt zijn hond, zijn paard, zijn slaaf. Hij gooit alles ondersteboven, mismaakt alles. Hij houdt van wanstaltigheden, van monsters. Hij accepteert niets zoals de natuur het voortbrengt.’⁴⁶

Anders dan bij het christendom, dat het geestelijke als het hogere en de natuur als het lagere zag en tussen beide een onuitwisbare scheidslijn trok, stond bij Rousseau de natuur in normatieve zin als het waarachtige en goede tegenover de menselijke natuur, zoals de openingszinnen van de *Emile* laten zien.

Wat de mensen hem onthielden, vond Rousseau in de natuur

Tot slot doet zich de vraag voor of degenen bij wie het botaniseren tot een passie wordt, niet de maatschappelijk gemarginaliseerden zijn. Voor Rousseau gold dat in ieder geval, want het was zeker geen inbeelding van hem dat de wereld zich tegen hem keerde, al zag hij te weinig hoeveel vrienden hij nog steeds had. Zeker, hij overdreef en zijn gedrag nam paranoïde vormen aan. Zijn overgevoelige aard speelde hem parten en zijn vijanden maakten daar handig gebruik van. Enkele uitspraken van

hemzelf maken duidelijk hoezeer het botaniseren samenhangt met het afgewezen worden door medemensen. 'Niettemin bleef ik te midden van het gejoel rustig wandelen en aangezien mijn voorkeur voor de botanie, die ik bij dokter d'Invernois had opgedaan, mijn wandelingen nog interessanter maakte, doorkruiste ik al botaniserend het land, zonder dat ik me stoorde aan het geschreeuw van het canaille, waarvan de woede door al die koelbloedigheid alleen maar groter werd.'⁴⁷

Rousseau zei over zijn laatste periode van botaniseren in Parijs dat hij zich overgaf aan een tijdverdrijf dat hem beviel. Zo konden er in zijn hart 'onmogelijk wraak- of haatgevoelens ontkiemen'. Hij onttrok zich aan het oordeel van de mensen. 'Zo wreek ik me op mijn manier op mijn kwelgeesten, ik kan hen niet gruwelijker straffen dan door huns ondanks gelukkig te zijn.'⁴⁸ Over de natuur als toevlucht schreef hij: 'Weiden, wateren, bossen, de eenzaamheid, de vrede vooral en de rust die men te midden van dat alles vindt, worden door haar onophoudelijk in mijn herinnering levendig gehouden. Zij doet mij de vervolgingen van de mensen vergeten alsmede hun haat, minachting, grove beledigingen en alle ellende waarmee ze mijn zachteardige en oprechte genegenheid jegens hen hebben beloond.'⁴⁹

Het herbarium als dubbel dagboek

Deze beschouwing begon met het herbarium van Rousseau en ik kom er nu weer op terug.⁵⁰ Tijdens de laatste levensjaren maakte Rousseau zich grote zorgen over zijn gezondheid. Hij zag de tijd naderen dat van zware tochten door de vrije natuur geen sprake meer zou zijn en dat ook de wandelingen dichterbij huis te zwaar voor hem zouden worden. 'Al mijn botanische tochten, de verschillende indrukken die de dingen in hun eigen omgeving op mij hebben gemaakt, de gedachten die daardoor bij mij ontstonden, de voorvallen die zich daarbij voegden, dit alles heeft bij mij indruk-

ken achtergelaten die opnieuw tot leven komen bij het zien van de planten die ik daar verzameld heb. Ik zal die mooie landschappen, die wouden, die meren, bosjes, rotsen en bergen, waarvan de aanblik mijn hart altijd heeft getroffen, niet meer terugzien, maar nu ik niet meer door die heerlijke streken kan lopen, hoef ik mijn herbarium maar te openen en weldra voert het mij erheen. Delen van planten die ik er geplukt heb, zijn voldoende om mij heel dat geweldige schouwspel weer in de herinnering te brengen. Dat herbarium is voor mij een dagboek van mijn botanische wandelingen waardoor ik die nogmaals en met een hernieuwde vreugde maak, en heeft het effect van een kijkkast die ze opnieuw voor mijn ogen afbeeldt.’⁵¹

Maar het kwam niet zover dat Rousseau aan huis gekluisterd in een Parijse volksbuurt de natuur alleen nog beleefde via de herinneringen die zijn herbarium opriep. Op 20 mei 1778, ruim een maand voor zijn dood (op 2 juli), slaagden vrienden erin hem te doen verhuizen naar het landgoed Ermenonville van markies van Girardin. Op een eenzaam plekje in het park stond een klein huisje, dat hij betrok. ‘Rousseau verbleef daar vijf weken: hij stond op met de zon en ging botaniseren in het bos of varen op de vijver.’⁵² De schilder G.-F. Mayer tekende hem bij deze activiteit. Tot op de laatste dag botaniserend, soms samen met de tweede zoon van de markies, overleed Rousseau toch nog onverwachts, vlak na een ochtendwandeling. Hij werd begraven op het Île des Peupliers. Voor hem was het toch ‘botaniseren tot aan zijn dood’.

- 1 Brood & Rozen, (2009)3.
- 2 Dik VAN DER MEULEN, *Het bedwongen bos. Nederlanders en hun natuur*, Amsterdam: SUN, 2009.
- 3 Theodor LESSING, *Europa und Asien. Untergang der Erde am Geist*, Hannover: Adam, 1924.
- 4 Ger Harmsen, *Natuurbeleving en arbeidersbeweging. De Nederlandse socialistische arbeidersbeweging in haar relatie tot natuur en milieu*, Amsterdam: NIVON, 1992, p. 33.
- 5 Geciteerd in: J.A. Nijkamp e.a., *80 jaar Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging 1901-1981*, Hoogwoud: KNNV, 1981, p. 12.
- 6 Ger HARMSSEN, *Natuurbeleving [...]*, p. 53.
- 7 Bob REINALDA, Ger Harmsen, geschiedschrijver van de Nederlandse arbeidersbeweging 1922-2005. In: Brood & Rozen, (2005)3.
- 8 Ger HARMSSEN, *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940*, Assen: Van Gorcum, 1961.
- 9 Ger HARMSSEN, *Herfsttijloos. Een levensverhaal*, Nijmegen: SUN, 1993, p. 85.
- 10 Ger HARMSSEN, *Herfsttijloos [...]*, p. 735.
- 11 De vertalingen van de citaten uit *Les rêveries du promeneur solitaire* komen uit Jean-Jacques ROUSSEAU, *Overpeinzingen van een eenzame wandelaar*, Amsterdam: L.J. Veen, 2006² en Jean-Jacques ROUSSEAU, *Les confessions uit Bekentenissen*, Amsterdam: Atheneum-Polak & Van Gennep, 2008. In beide gevallen is de vertaling van Leo van Maris. Vertalingen uit Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes I*, Parijs: Bibliothèque de la Pléiade, 1959 en Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes IV*, Parijs: Bibliothèque de la Pléiade, 1969 en enkele andere bronnen zijn van de hand van Michiel en Yfke Harmsen. Voor een soortgelijke plaatsing van Rousseaus natuurbeleving, zie: Alexandra COOK, *Propagating Botany: The Case of Jean-Jacques Rousseau*. In: David BICKERTON & Judith PROUD (red.), *The Transmission of Culture in Western Europe, 1750-1850*, Bern: Peter Lang, 1999, p. 71-94. Met dank aan Tilly Berkenbosch, Heinjo During, Antoinette Geelhoed, Floor van Gelder, Michiel Harmsen, Yfke Harmsen en Leo Spier.
- 12 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Overpeinzingen [...]*, Zevende wandeling, p. 96; Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes I [...]*, p. 1062.
- 13 Verschillende bryologen herkennen dit. Zie: Ger HARMSSEN, *Passie voor mossen*, Utrecht: KNNV, 1998, p. 86.

- 14 *Œuvres de J.J. Rousseau*, Parijs: Werdet et Lequien Fils, 1826, p. 129.
- 15 Albert JANSEN, *Jean-Jacques Rousseau als Botaniker*, Berlijn: Georg Reimer, 1885.
- 16 A. DEVILLE, *La botanique de J.-J. Rousseau*, Parijs: 1823. 2e druk.
- 17 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes IV* [...], p. 1891.
- 18 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes IV* [...], p. 1890.
- 19 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes IV* [...], p. CXIX-X, 1891 en Albert JANSEN, *Jean-Jacques Rousseau* [...], p. 297.
- 20 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Botanie. Een studie uit louter nieuwsgierigheid. Botanische brieven en aantekeningen voor een botanisch woordenboek*, Zutphen: Thieme, 1980.
- 21 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Overpeinzingen* [...], p. 101-102; Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes I* [...], p. 1066-1067.
- 22 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Overpeinzingen* [...], p. 103; Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes I* [...], p. 1068.
- 23 Afwijkend van de vertaler: liever 'grasland' dan 'weiland'.
- 24 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Overpeinzingen* [...], p. 98; Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes I* [...], p. 1064.
- 25 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Overpeinzingen* [...], p. 97; Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes I* [...], p. 1063-1064.
- 26 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Overpeinzingen* [...], p. 105; Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes I* [...], p. 1069.
- 27 *Collection des œuvres de J.J. Rousseau. Tome 17*, Genève, 1789, p. 283.
- 28 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes IV* [...], p. 1188.
- 29 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Overpeinzingen* [...], p. 711; Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes I* [...], p. 643.
- 30 Albert JANSEN, *Jean-Jacques Rousseau* [...], p. 114.
- 31 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Overpeinzingen* [...], p. 711; Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes I* [...], p. 643.
- 32 Frans A. STAFLEU, *Linnaeus and the Linnaeans. The spreading of their ideas in systematic botany, 1735-1789*, Utrecht: Oosthoek, 1971, p. 281.
- 33 Jean STAROBINSKI, *Jean-Jacques Rousseau. La transparence et l'obstacle*, Parijs: Gallimard, 1957, herdruk 1971.
- 34 Johann Wolfgang von GOETHE, *Sämtliche Werke. Band 17. Naturwissenschaftliche Schriften. Zweiter Teil*, Zürich/München: Artemis Verlag/Deutscher Taschenbuch Verlag, 1977, p. 72 e.v.
- 35 Johann Wolfgang von GOETHE, *Italiaanse reis*, Amsterdam: Boom, 2008, p. 216.
- 36 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Overpeinzingen* [...], p. 709; Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes I* [...], p. 641.
- 37 Ger HARMSSEN, *Natuurbeleving* [...], p. 33.
- 38 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Overpeinzingen* [...], p. 71; Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes I* [...], p. 1042-1043.
- 39 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Overpeinzingen* [...], p. 72; Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes I* [...], p. 1043.
- 40 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Overpeinzingen* [...], p. 72; Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes I* [...], p. 1043.
- 41 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Overpeinzingen* [...], p. 73; Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes I* [...], p. 1044.
- 42 Deze paragraaf is onuitgewerkt gebleven.
- 43 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Overpeinzingen* [...], p. 107; Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes I* [...], p. 1071.
- 44 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Overpeinzingen* [...], p. 96; Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes I* [...], p. 1062.
- 45 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Overpeinzingen* [...], p. 19; Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes I* [...], p. 1003-1004.
- 46 Ger HARMSSEN, *Natuurbeleving* [...], p. 15.
- 47 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Overpeinzingen* [...], p. 697; Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes I* [...], p. 631.
- 48 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Overpeinzingen* [...], p. 94; Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes I* [...], p. 1061.
- 49 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Overpeinzingen* [...], p. 110; Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes I* [...], p. 1073.
- 50 Hoezeer Harmsen met dit idee van een (dubbel) dagboek vertrouwd was, blijkt uit Ger HARMSSEN, *Passie voor* [...], p. 86-87 en Ger HARMSSEN, *Herfsttijloos* [...], p. 85, 363, 735.
- 51 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Overpeinzingen* [...], p. 110; Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes I* [...], p. 1073.
- 52 *Album Rousseau. Iconographie réunie et commentée par Bernard Gagnelin*, Parijs: Gallimard, 1976, p. 211.